

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України (м. Дніпропетровськ)

ІСТОРИК МАР'ЯН ДУБЕЦЬКИЙ: НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розкрито життя та діяльність М. К. Дубецького. У центрі уваги маловідомі сторінки про його перебування в Катеринославі та на Катеринославщині, вивчення історії Кодацької фортеці і місця битви під Жовтими Водами.

Ключові слова: В. Б. Антонович, Дніпро, Самара, Кодацький поріг, Кодацька фортеця, Жовті Води.

Раскрыта жизнь и деятельность М. К. Дубецкого. В центре внимания малоизвестные страницы его пребывания в Екатеринославе и на Екатеринославщине, изучение истории Кодацкой крепости и места битвы под Жёлтыми Водами.

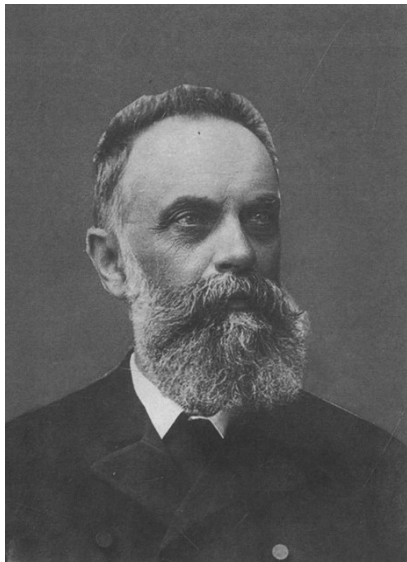
Ключевые слова: В. Б. Антонович, Днепр, Самара, Кодацкий порог, Кодацкая крепость, Желтые Воды.

The article reflected the life and activity of M. K. Dubetski. The main attention is focused on the little known facts concerning his stay in Ekaterinoslav and Ekaterinoslav area, studding history of Kodak fortress and battle-field under Zhovti Vodi.

Key words: V. B. Antonovich, Dnieper, Samara, Kodak rapid, Kodak fortress, Zhovti Vody.

Ім'я цієї багатогранної людини – історика, письменника, педагога, громадського і політичного діяча, патріота і подвижника, страждальця за народні сподівання – було колись добре відоме широкому загалу. Він залишив глибокий слід у культурному і науковому житті Польщі й України, зокрема, на Волині, Катеринославщині і Одещині, був близько знайомий з такими особистостями, як історик В. Б. Антонович, капітаном Генерального штабу російської армії і польським революціонером З. Г. Сераковським, засновником і керівником «Комітету російських офіцерів у Польщі» українцем із Сумщини А. О. Потебнею та багатьма іншими особами. Мар'ян Дубецький одним із перших присвятив свої дослідження одному з найбільш склад-

них періодів взаємовідносин Речі Посполитої і запорозького козацтва першої половини XVII ст. і був першим дослідником заснування Кодацької фортеці над першим Кодацьким порогом, першим рокам її існування. Йому першому належить честь і спроба встановити шляхом польових досліджень на місцевості топографію битви на Жовтих Водах – Злотих Водах. Хто ж він, цей патріот?

Мар'ян Кароль Дубецький народився 26 серпня 1838 р. на Волині в м. Ізяслав (зараз районний центр Хмельницької обл.) у дворянській родині [4, с. 457]. Був другим [17], за іншими даними третім сином, мав братів Цельстина й Олександра [16, с. 428]. Рано втративши батьків, виховувався в сім'ї тітки і дядька. Початкову освіту здобув вдома, середню – в житомирській гімназії. Закінчивши її в 1856 р., юнак вступив до Харківського університету, а потім перевівся на історико-філологічне відділення Київського університету Святого Володимира.

В університеті навчалось багато студентів із шляхетських родин. Під впливом соціально-революційних ідей Заходу серед української і польської інтелігенції виникає рух до зближення з народом, так зване «хлопоманство». Одним із його основоположників був В. Б. Антонович [13, с. 3591], який накреслив його програмні засади, викладені в «Моїй сповіді» – «полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами» [1, с. 88]. Під час навчання в Києві М. Дубецький потоваришував з В. Б. Антоновичем і Л. Гловацьким і під їх впливом прилучився до конспіративної роботи [17].

Революційне піднесення у Російській імперії супроводжувалося помітним пожвавленням польського визвольного руху. Обурений насильницьким розділом його території і ліквідації

самостійності Польщі, протестуючи проти важкого національного гніту, волелюбний польський народ активізував боротьбу за своє звільнення [7, с. 287]. М. Дубецький вступає до таємної організації «Трійний Союз», названий так від його трьох складових частин – Волині, Поділля й України. Це відбулося ще під час навчання в Київському університеті.

«Союз» виступав за надання селянам землі і вільного вибору місця проживання і відновлення кордонів Польщі в межах 1772 р. – тобто до першого розділу. Невдовзі організація розкололася на дві течії. Першу очолив В. Б. Антонович, яка виступала за незалежність Русі (України). – В. М.) з орієнтацією на Росію. Другу очолили І. Коперницький і М. Дубецький [7, с. 428]. Русь мала орієнтуватись на Польщу. Саме ця течія згодом стала революційною партією, яка й привела до Січневого повстання 1863 р.

Закінчивши в 1860 р. університет, Мар'ян отримав посаду вчителя польської мови і літератури в гімназії м. Рівне. Педагогічна діяльність продовжувалась всього рік. Його звільнили за участь у патріотичній маніфестації молоді. Довелося шукати притулку в с. Сівакові під Берестечком, де проживав його брат Олександр. Отримавши життєвий урок втрати роботи і шматка хліба, він нічому не навчився. Разом із братом Мар'ян продовжує вести просвітницьку і політичну діяльність, будити, як він висловлювався, «польський дух». Брати у вересні 1861 р. організували й провели велику демонстрацію, були заарештовані й вислані у В'ятку, потім у Тамбов на адміністративне заслання.

Через рік М. Дубецькому дозволили повернутися на Батьківщину. Восени 1862 р. він вирушає до Варшави. Визвольний рух охопив значну частину населення Польщі, в ході якого чітко визначилися два напрямки (партії): «червоні» і «білі». До «червоних» належали збідніла шляхта, міщани, інтелігенція, частково селяни, які виступали за національну незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення і готові були добиватися їх зі зброєю в руках. «Білі» були виразниками інтересів багатих прошарків суспільства; до них входили поміщики, середня і велика буржуазія, вище духовенство. Обидві партії виступали за досягнення автономії від Російської імперії в межах 1772 р. до

першого розділу. Різномірний склад учасників визвольного руху привів до появи в ньому радикальної та поміркованої течій.

У червні 1862 р. «червоні» для підготовки повстання створили Центральний національний комітет (ЦНК). Керівну роль у ньому відігравали Я. Домбровський (1836–1871), З. Сераковський (1826–1863), З. Падлевський, Б. Щварц, А. Гіллер. Був розроблений план збройного повстання. Члени «Комітету російських офіцерів у Польщі» на чолі із засновником і керівником українцем, уродженцем Сумщини А. О. Потєбнею (1838–1863) вважали, що повстання в Польщі зробить поштовх до загально-російської революції. Згідно з розробленим планом повстання мало розпочатися навесні 1863 р. Центральний національний комітет створив розгалужену мережу місцевих комітетів у Польщі, Литві, Білорусі і Правобережній Україні із значним переважанням польського поміщицького землеволодіння. М. Дубецький розгорнув широку агітаційну роботу по залученню населення до боротьби проти російського царизму у Волинській, Подільській і Київській губерніях.

Ліве крило «червоних» очолювали Я. Домбровський, З. Падлевський, К. Калиновський, З. Сераковський [7, с. 288]. Задовго до початку повстання у Варшаві керівники польського визвольного руху створили на Правобережній Україні мережу повстанських організацій. Спочатку їх очолював «Центральний комітет на Русі», а з серпня 1862 р. «Провінціальний комітет на Русі», до складу якого входили Є. Ружицький, С. Коперницький та ін.

8 травня 1863 р. Мар'ян Дубецький прибув у Варшаву і був призначений секретарем Відділу Русі. Тоді ж Центральний національний комітет був перейменований у Національний уряд (Жонд народовий). У підготовці повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі». «Комітет» вважав, що польське повстання приведе до загально-російської революції.

Початок повстання призначили на весну 1863 р. Щоб послабити «червоних», уряд за ініціативою маркграфа О. Велькопольського провів позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками. В рекрути спеціально включили багато змовників. Побоюючись розкриття планів, змовники були змушені виступити раніше запланованого часу. 10(22) січня 1863 р. Центральний національний комітет проголосив національне повстання, а себе тимчасовим національним урядом. В ніч з

10(22) на 11(23) січня 1863 р. польські загони напали на російські військові гарнізони. Розпочалася своєрідна партизанська війна, що охопила всю Польщу [12, с. 229].

Серед польських повстанців було близько 500 росіян, українців і білорусів. Керівник одного з загонів Андрій Потєбня загинув у бою. На Правобережній Україні за закликом «Провінціального комітету на Русі» повстання розпочалося в ніч на 27 квітня 1863 р., охопивши частину Київської та Волинської губерній. Діяло близько 20 повстанських загонів. На Волині загін із 500 чол. витримав кілька боїв із царськими військами, пройшов від Житомира через Любар, Полонне до м. Мирополь. Ослаблений у боях, відійшов до Галичини.

Центральний національний комітет видав «Маніфест до польського народу» і Декрет про скасування панщини. Повстанці не могли похвалитися успіхами в боротьбі із регулярними царськими військами. Не принесли успіху і спроби поставити на чолі повстанців диктаторів – Л. Мерославського від «червоних», а потім від «білих» М. Лянгевича. 17 жовтня 1863 р. «червоні» призначили нового диктатора – офіцера російської армії, учасника оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр. підполковника Ромуальда Траугутта. Він вже в чині польського генерала очолив повстанський уряд (Жонд народовий).

М. Дубецький в серпні 1863 р. знайомиться із командиром загону повстанців, майбутнім диктатором і стає його довіреною особою, найближчим помічником і виконавцем, є посередником між Р. Траугуттом і директором закордонних справ Г. Краєвським. На цій високій міністерській посаді залишався десь близько півроку, до свого арешту 10 квітня 1864 р. Утримувався у Варшавській цитаделі, зазнав тортур від російських слідчих. Суд засудив його разом із Р. Траугуттом та іншими членами уряду до страти, яка відбулася 5 серпня 1864 р. на схилах валів фортеці. М. Дубецькому пощастило: 30 серпня 1864 р. вирок пом'якшили, замінивши страту на довічну каторгу, позбавлення всіх громадянських прав, дворянства і т. ін. Він виявився єдиним членом Національного уряду, який уникнув мученицької смерті від зашморгу мотузки на очах закам'янілої десятитисячної юрби.

10 серпня 1864 р. М. Дубецького відправили в Сибір. Пройшли чотири роки важкої каторжної праці. Вона не зломила

Мар'яна морально, проте підірвала здоров'я. В 1868 р. його переводять в Іркутськ на довічне поселення. Саме тут розпочалася інтенсивна дослідницька діяльність випускника історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. Перш за все його зацікавила доля своїх одноплемінників-засланців. Так народилася розвідка «Колоністи в Манжурській землі у XVII ст.».

Наступні твори присвячувалися питанням історії Польщі, Запорозжя, Криму і США: «Гетьманське гніздо», «Чарнецький в Данії», «Ян Длугош – перший польський історик», «Кафа, генуезька колонія та її відносини з Польщею у XV столітті», «Початок історії Січі Запорозької». Перебуваючи на засланні, закінчив переклад праці французького дослідника Е. А. де Лабуле «Політична історія Сполучених Штатів», доповнивши її двома власноруч написаними розділами, присвяченими періоду від президента Вашингтона до Лінкольна і «Нарисом новітньої історії від 1815 до 1875 року».

У 1874 р. М. Дубецький отримав дозвіл залишити Сибір і переїхати до європейської частини Російської імперії. Чому він вибрав Катеринослав, що його сюди тягнуло? Тріумф безслав'я польської зброї, уособленням яких стали Кодацька фортеця і Жовті (Злоті) Води, грізні пороги, Запорозькі Січі? Достеменно невідомо. Вибір був зроблений, і М. Дубецький провів у Катеринославі шість років. Сюди він прибув повністю сформованим дослідником з ясним баченням і розумінням питань регіональної польської і української історії, пов'язаних із Катеринославщиною і які потребують докладного вивчення.

Яке враження справив на засланця Катеринослав, що привернуло його увагу? На ці риторичні запитання немає відповіді. Достовірно відомо одне – Кодацька фортеця, яка цікавила його як історика і польського патріота. Дослідник десятки разів обходив її з різних сторін, вимірював, шукав і вивчав джерела і літературу. На це пішло чотири роки. В 1878 р. історична монографія «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці» була завершена і присвячена відомому польському сучаснику, письменнику, історичному і археологу Ю. І. Крашевському (1812–1887) в честь його п'ятдесятиріччя наукової і літературної праці. Присвята була написана в Катеринославі: «З Низу Дніпровського дня 26 липня 1878 р». Наступного 1879 р. вона побачила світ у Кра-

кові і була відзначена Академією Мистецтв. Вихід цієї праці став своєрідною науковою сенсацією. Окрилений успіхом автор продовжив роботу. В 1900 р. вийшло друге, розширене і доповнене видання цієї праці.

Із тексту монографії М. Дубецького «Кодак – прикордонна фортеця і її околиці» видно, що автор був знайомий із О. М. Польем та його зібранням старожитностей. 12 липня 1889 р. у листі зі свого маєтку в Любомирівці (зараз село Криничанського району Дніпропетровської області) Олексій Миколайович запитував у Д. І. Яворницького «Чи читали Ви статтю Дубецького на польській мові названу «Жовті Води» і надруковану в «Записках Краківської академії»? До статті прикладена досить детальна карта. Стаття ця має завдання вирішити питання про місце битви при Жовтих Водах» [6, с. 207]. Правильна назва роботи «Поле битви при Жовтих Водах, яка відбулася в травні 1648 р». Стаття написана в Катеринославі.

У другому листі від 12 липня 1882 р. О. М. Поль посилав Дмитру Івановичу в Санкт-Петербург цю статтю і дві карти, «при цьому переконливо прохаючи Вас повернути їх мені по можливості якнайшвидше і неодмінно» [6, с. 209]. Як бачимо, О. М. Поль дуже її цінував і дорожив нею.

Не вдаючись до її критичного розгляду, лише зауважимо, що вона мала великий вплив на декілька поколінь істориків України і Польщі щодо визначення локалізації битви при Жовтих Водах. Під її впливом перебували М. С. Грушевський [3, с. 183], Д. І. Яворницький [14, с. 159], І. С. Стороженко, В. Маєвський.

У 1880 р. Мар'ян Дубецький переїхав із Катеринослава в Одесу. Зійшовши на трон, Олександр III у 1883 р. видав указ про амністію. В тому ж році вигнанець повернувся на Батьківщину. З Варшави переїхав до Кракова, де й прожив до останніх днів. Одружився, мав сина Тадеуша – помічника і вірного послідовника батькових ідей. Протягом тридцяти років викладав на Вищих жіночих курсах. В історичних розвідках переважають праці з історії польської визвольної боротьби: «Кароль Прозор, обозний великий Великого князівства Литовського. Штрихи до історії костюшківського повстання», «Січневе повстання в світлі джерел», «Відлуння січневого повстання». М. Дубецький пише про керівників повстання і своїх побратимів: «Едмунд Ружи-

цький», «Ромуальд Траугутт і його диктатура в часи Січневого повстання». Спогадам юності присвячені «Польська молодь в Київському університеті перед 1860 роком», «З минулого (1861-1862)». Вкажемо ще на «Історію польської літератури на тлі епохи». Названими працями далеко не вичерпується бібліографія робіт історика. Син Тадеуш в 1939 р. видав «Переписку між Йозефом Ігнацієм Крашевським і Мар'яном Дубецьким» – важливе джерело для вивчення взаємовідносин цих видатних людей.

24 вересня 1926 р. М. К. Дубецький помер, похований з військовими почестями на Раковіцькому цвинтарі у Кракові. Історик і патріоту віддають належне на Батьківщині, перевидують його твори, висвітлюють подвижницьке життя та революційну, наукову, громадську та педагогічну діяльність. Інша справа в Україні. До цього часу не зроблено й не видано офіційно перекладів на українську і російську мови його основних робіт, присвячених Україні і Запорозжю.

У 1970 р. нами зроблено переклад монографії «Кодак – прикордонна фортеця і її околиці» і протягом сорока років ми популяризуємо цю працю, використовуючи з неї матеріали в різноманітних краєзнавчих дослідженнях з історії Придніпров'я. Значна творча і наукова спадщина М. Дубецького ще потребує вивчення, аналізу й оцінки. Дніпропетровське видавництво «Герда», очолюване О. В. Винниченко і М. Д. Кисловим, разом із Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара готує до видання російський переклад монографії «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці». Це надзвичайно цінне історичне і краєзнавче дослідження, написане на основі документальних і наративних джерел.

У монографії подається розгорнута характеристика зародження і перших десятиліть існування «рицарського братства Низовців», їх непростих взаємовідносин з Річчю Посполитою, Кримом, Молдавією і Туреччиною, морських походах і т. п. М. Дубецький подає ретроспективний опис Придніпров'я: ліси, степи, ріки, озера, багатство флори і фауни, особливості клімату і примхи природи (спека і морози, саранча, комарі тощо), острови, пороги, поселення запорожців, їх січі та ін. [15].

Своє ретроспективне бачення проблем і можливих умов просування Речі Посполитої на південний схід сучасної України М. Дубецький висловив у розлогій фразі, яку ми приводимо

дослівно у власному перекладі з польської мови: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача – розширили і укріпили землі Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан з хрестом в руках, там, де здолав і дійшов плуг польського шляхтича-землероба, лягли кордони Речі Посполитої і захищено на підступах до цивілізації зародку західно-європейської культури. Вони дійшли до далеких окраїн, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. Там у XVII ст. чекали польського капелана великі труднощі, часто пов'язані із героїчними справами і тільки посвята могла його тут затримати: без посвячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землевласника». Вважаємо необхідним підкреслити, що саме М. Дубецький залишив опис виміру укріплень Кодацької фортеці, які згодом стали переходити з книги в книгу, часто навіть не згадуючи автора [15, с. 72–77].

За даними офіційного довідника «Дніпропетровська область. Адміністративно-територіальний устрій» наводиться декілька топонімів чи їх похідних у Дніпропетровському, Синельниківському, Софіївському районах і в складі обласного центру. Що ж означає топонім Койдак, Коїдак, Кудак? Єдиної відповіді на це питання немає. М. Дубецький у своїй монографії писав: «Койдак вираз татарський (точніше, тюркський. – В. М.), непристойний, похабний». У сучасній татарській мові є слово «кутак» і означає...

Загальноприйнята версія походження назви порога «Кодак» чи «Койдак» утворене від двох татарських слів «Кой» (сіло, село) і «Даг» (гора) (тобто поріг, який знаходиться біля «села на горі»). Корінь «кой» зустрічається в «тюркських» назвах міст і селищ, наприклад «Джанкой» («привітне селище»), корінь «даг» є в назві гірської гряди «Карадаг» («чорна гора») [11, с. V].

Якщо розглядати словотворення назви порога на основі татарського (кримськотатарського) «даг, дак», то можна побачити ще декілька тлумачень – «гора, що горить», «вогнище на горі» («*koj*» – горіти), «сторожова гора» («*Kud*» або «*Kudaz*» – берегти, вартувати), «овеча гора» («*Qoj*» – вівця). Можливі похідні і від слова «*Qud*» – лити, виливати. Схоже звучання на тюркських мовах мають і такі слова і словосполучення, як «водяний жолоб», «низька долина» і так далі [5, с. 312, 324, 453, 463].

Можливо, загальноприйняте пояснення назви порога – «селище на горі» – не зовсім правильне. По-перше, немає достовірних відомостей про досить давнє постійне поселення на березі біля порога у XII–XVI ст., коли цей топонім напевно утворився. По-друге, якщо прийняти, що селище біля порога існувало, у районі порога немає високої гори, що могло б дати можливість назвати поріг саме так.

Але найголовніше, що назва порога повинна характеризувати, описувати сам поріг, його відмінні від інших порогів риси. Зважаючи, що назва була дана в період XII–XVI ст. одним з давньотюркських народів (половці, татари і так далі), а ці народи не плавали по Дніпру, та назва порога має бути пов'язана не з небезпекою проходження через поріг, його підступністю, а, швидше за все, з його «описовими» властивостями.

Читаючи опис Кодацького порога, даний Костянтином Багрянородним у своєму трактаті «Про управління імперією» [9, с. 6], звертаємо увагу на характеристики порога, які він наводить, – невеликий поріг з гострими каменями в його середині і сильний шум, гул, вироблюваний водою, що натикається на ці камені. Якщо передбачити, що тюркський воїн чи печеніг, що дав назву порогу, побачив і почув те ж саме, що описав імператор, та назва порога «Кодак» могла статися від давньотюркського «*qadaq*», «*katay*» – сильний, гучний [5, с. 401, 432], або від кипчацького «*qadav*», «*xadak*» – цвях [2, с. 87] (у сучасних тюркських мовах – «*qadaq*»), як враження від загострених каменів у річці, непрямым підтвердженням цієї версії може бути і назва однієї з лав у порозі – «гостренька» [8].

Свідчення М. Дубецького про заснування (існування) до 1634 р. слободи Половиці може бути важливим аргументом у вирішенні питання відносно урбогенезу Катеринослава–Дніпропетровська [8, с. 71].

Це перша аналітична спроба на українських теренах вивчення основних етапів життєвого і творчого доробку М. Дубецького. Ми зачепили лише малу дециму звиятного життя історика. Поле для досліджень безмежне і чекає на своїх дослідників. Автор висловлює щире подяку подружжю Н. Д. та О. О. Бусигінім та М. Д. Кислову за допомогу в збиранні матеріалів для цієї публікації.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
2. Гаркавец О. М. Кыпчакское письменное наследие / О. М. Гаркавец. – Алматы, 2007. – Т. 2: Памятники духовной культуры.
3. Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
4. Дубецкий Марьян // Укр. сов. энцикл. – К., 1980. – Т. 3.
5. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 3.
7. История Украинской ССР: в 10 кн. – К., 1983. – Т. 4.
8. Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів / П. Козар. – Д., 1996.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1991.
10. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К., 1967.
11. Москвич Г. Иллюстрированный путеводитель по Крыму с приложением / Г. Москвич. – 24-е изд. – СПб., 1912.
12. Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка. – Х., 1997. – Ч. 2.
13. Хлопоманство // Енцикл. українознавства. – Л., 2000. – Т. 9.
14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.
15. Dubiecki M. Kudak-twierdza kresowa i jej okolice: monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.
16. Janik M. Marian Karol Dubiecki / M. Janik // Polski Słownik Biograficzny. – Krakow, 1946. – Т. 5.
17. Czatoryski-Sziler P. Marian Dubiecki-pisarz i historyk / P. Czatoryski-Sziler // Nasz Dziennik. – 2009. – 17-18 października. – № 244(3565).

Надійшла до редколегії 21.11.2012